

АРХИВ

Милена Ангелова

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
[mangelova74@yahoo.com]*

Когато лекарят беше “хеким”. Спомените на д-р Йосиф Любенов за лечебните практики в Кюстендил през 60-те години на XIX в.¹

Abstract: *The paper presents the memories of the famous military doctor and publicist doctor Yosif Lybenov. The memories were published in 1895 in the journal “Medical Review” and considered his experience as assistant of one of the doctors of the town of Kystendil during the 1860s.*

Key word: *Memoirs, Medicine, 19th century Ottoman Empire, Doctors, Lay Practitioners of Medicine, Quacks, Social Dimensions of Healthcare, Kyustendil.*

През 1895 г. на страниците на списание „Медицински сборник“ (1895 - 1899) – издание на Гражданската санитарна дирекция, военният лекар д-р Йосиф Любенов публикува личните си спомени за „медицината в Кюстендил“

от 60-те години на XIX в. (Любенов 1895). Това са само 12 страници, написани с ироничен жив език, представящи от 30-годишна дистанция младежкия му опит като „чирак“ при един от двамата „лекари“ в града – Алексо хеким.

Д-р Йосиф П. Любенов като военен лекар (Кожухаров, Б., 1940. *Д-р Йосиф П. Любенов* – Медицински преглед, кн. 3, с. 202.)

Роден през 1846 г. в с. Горни Кортен, Кюстендилско, в свещеническо семейството, Йосиф Любенов завършва класното училище в Кюстендил. В един кратък очерк за него от 1940 г. в сп. „Медицински преглед“ се посочва: „*Още като младо момче, заради големите му дарования, турското правителство му отпуска стипендия, за да следва медицина в Цариград, със задължение, че след завършване на учението, ще постъпи на военна служба, като лекар в турската армия*“ (Кожухаров 1940). Й. Любенов завършва Военномедицинското висше училище в Истанбул през 1876 г. и веднага е зачислен на военно-лекарска длъжност. В началото е изпратен в Ниш, а после в Мостар, откъдето след потушаване на въстанието в Босна и Херцеговина, се завръща обратно в османската столица. През септември 1877 г. е зачислен като военен лекар на корпуса на Редиф паша в гр. Сана (днешен Йемен). Д-р Любенов работи в местната военна болница, на която тогава е управител заточеният там д-р Христо Стамболски. Като личен лекар на валията Любенов успява да си издейства отпуск и заминава за Истанбул. Укрива се известно време в Руското консулство и след това се прибира в България. През лятото на 1881 г. е назначен за гарнизонен лекар в Кюстендил, а после и във Враца, Сливен и София. До 1898 г. стига до чин подполковник – дивизионен лекар. Тогава напуска и се установява в София на частна практика, където живее до смъртта му през 1909 г. (Василев 1988: 382; Кожухаров 1940: 202).

Д-р Йосиф Любенов е автор на няколко научни и популярни медицински четива: „*Сифилис и въобще венерическите болести*“ (1881), „*Общедостъпна книга: Лекар за човечески болки и лекуването им*“ (1892, 1898), „*От що се явяват заразителните болести и мерки за предпазване от тях*“ (1894), „*Общедостъпна военна хигиена*“ (1902) и др. Той има издадени и цяла поредица спомени и пътни бележки. През 1889 г. в три поредни броя на списание „Военен журнал“ е отпечатано „*Моето въспоминание от Емен*“, а през 1890 г. „въспоминанието“ е издадено като самостоятелна книга (Николов 2011). Следва представената по долу като архив статия 1895 г. от „Медицински сборник“ (Любенов 1895). По-късно в отделни токове излизат и „*Пътни бележки и впечатления от XII медицински международен конгрес в Москва*“ (1898) и „*Спомени из военния ми живот*“ (1907).

Както посочва Р. Даскалов, в Османската империя през първата половина на XIX в. има само дворцова и военна медицина с малък брой лекари (Даскалов 2005: 42). През 1827 г. в Истанбул е открито първото модерно медицинско училище (*tibhane-i amire*). Училището е реструктурирано през 1839 г. и отваря врати в Галатасарай като Висше медицинско училище (*Mekteb-i Tibbiye-i Adliye-i Şahane*). Неговите випускници са зачислявани в османската армия като военни лекари, а неиздържалите изпита ставали аптекари (евзаджи) и фелдшери (джераци). Дори след обнародването на Наредбата за практиката на медицината в провинциите на империята (12 октомври 1861 г.) и откриването на гражданско медицинско училище (*Mekteb-i Tibbiye-i Mülkiye-i*

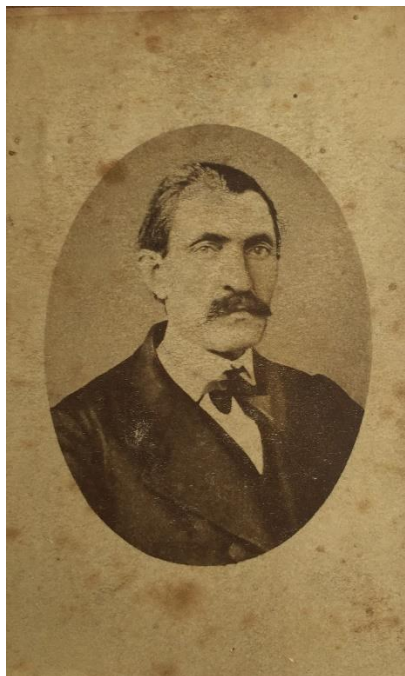
Şahane) в Империята през 1867 г. (İlikan-Rasimoğlu 2017: 231), „населението се обръщало предимно към самозвани хекими (лечители - „лекари“), джерахи (фелдшери), бияри, ахтари (аптекари с претенции да лекуват), а също към по-народните костоправи, бербери, врачки, баячи и пр. Хекимите (билери) били най-вече лечители от Епир и Тесалия (особено от околността на град Янина), гърци и цинцари, които се разпространили из империята в началото на XIX в. Те се препоръчвали за лекари и едновременно продавали лекарствени средства. Създавали си авторитет, като се заобикаляли с мистериозност и експлоатирали невежеството и суеверието на населението. В практиката си смесвали едни и същи лекарствени средства за всякакви болести. Най-универсално употребявани за всякакви болести били разслабителните, кръвопускането, външното лекуване чрез разтривки, налагане с нещо или горене, но употребявали и разни молитви, баяния и заклинания. Знанията си тези „емпирични“ лечители получавали, след като чиракували известно време при други подобни лечители“ (Даскалов 2005:42). В периода на правна трансформация на медицинските практики в Империята, хекимите без медицинско образование биват задължават да докажат своите умения и се въвеждат квалификационни изпити из цялата империя. Докато се регламентира и установява новия образователен лекарски стандарт, хората, които не попадат в границите му, са квалифицирани като: "*kendisine hekimlik süsü vererek*" (представящ се за лекар) "*diplomasız hekimlik yapan*" (практикуващ медицина без диплома) или "*sahte doktor*" (шарлатанин) (İlikan-Rasimoğlu 2017: 233).

Кюстендил, гравюра от Якоб Хоревайн 1690 г.

Към средата на XIX век Кюстендил има 19 махали, от които по-важни са: Варош, Баглък, Айдин, Алайбег, Кавакли, Инджили, Имарет, Аджундар, Сарай и др. През 30-те години на XIX в. френският геолог Ами Буе описва Кюстендил като многолюден град с 5000– 6000 жители българи и мюсюлмани. Според свидетелства на посетили града през 1859 г. американски мисионери, в него има 15 хиляди жители, половината турци, а останалите българи. Според друга статистика от 1866 г в. Кюстендил има 1300 турски къщи с 6000 души, 600 български къщи с 3600 души, 150 еврейски, 60 черкезки и 30–40 на цигани, власи и други народности (Дромухарски 1900).

Гъркът Алексо хеким е главен герой, представен иронично в спомените на д-р Любенев. Той описва подробно „занаята“ му, аптеката-дюкян и практиките на лечение, които „хекиминът“ използва в годините, в които подрастващият Йосиф е негов „ученик“.

Иван Лекарски (Иванчо Хеким), фотографиран в гр. Писек (дн. Чехия), ок. 1970 г. при посещение при сина му Константин Лекарски, ученик в тамошната гимназия – ЦДА, ф.1820к, оп.1, а.е.621, л.11.

В спомените няколко пъти авторът говори и за другия лекар-българин – „Х“. Става въпрос за Иван Лекарски - Иванчо Хеким. Иван Лекарски (1812-1878) е роден в Кюстендил в семейството на Христо Хеким /Лекарски/ (1876-1863). Чиракува и практикува в Истанбул, при известни гръцки и турски хекими. Държи изпит пред Висшия румелийски санитарен съвет (1851), който му разрешава да практикува като лекар в Скопие. Малко след това се завръща в Кюстендил и поема медицинската практика от баща си и от 1856 г. е назначен е за градски лекар. Като такъв провежда важни санитарни мерки в града - премества градското гробище от центъра към покрайнините на Кюстендил и организира построяването на навес край река Банщица, където задължава гражданите да колят и обработват добитъка, за да не се замърсяват улиците. Лекарски участва и в борбите на кюстендилските граждани против гръцкото духовенство. Известен е и като един от дарителите на новостроящата се църк-

ва в Кюстендил – дарява 2000 гроша през 1854 г. (Василев 1988: 364; Аврамова 1988: 35; Петкова 2011: 31)

Представеният по-долу текст е интересен не само с живописния разказ на автора. Макар да дава конкретна описание за конкретно място, той е емблематичен за ситуацията медицинските практики в по-широк мащаб. Въпреки че в Османската империя от началото на деветнадесети век се постепенно се установява диференциация между модерна и традиционна медицина, определението за неуките хекими като „шарлатани“ не се появява внезапно. В известен период те са интегрирани в почти модерните османски медицински практики като част от системата – до създаването на съвсем нова група модерни лекари и хирурзи. Линията между "научната" и "традиционната" медицина все още не е ясно прокарана. За времето и мястото, за които разказва д-р Любенов, тези два свята на медицината, очевидно, все още не са толкова далеч един от друг.

Библиография:

İlikan-Rasimoğlu, G., 2017. *Boundaries, Education and Licence: The Nineteenth Century Ottoman Standardization of Medical Professions* – Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 19, Sayı 1, 227-245.

Аврамова, Р. и др., 1988. *Българската възрожденска интелигенция (енциклопедия)*. София: Д-р Петър Берон [Avramova, R. i dr., 1988. *Balgarskata vazrozhdenska inteligentsiya (entsiklopediya)*. Sofiya: D-r Petar Beron].

Василиев А. и др., 1988. *Енциклопедичен речник – Кюстендил, А–Я*, София: БАН [Vasiliev A. i dr., 1988. *Entsiklopedichen rechnik – Kyustendil, A–Ya*, Sofiya: BAN].

Даскалов, Р., 2005. *Българското общество 1878-1939*. Том 2 Население. Общество. Култура. София: Гутенберг [Daskalov, R., 2005. *Balgarskoto obshtestvo 1878-1939*. Tom 2 Naselenie. Obshtestvo. Kultura. Sofiya: Gutenberg].

Дромухарски, Г., 1900. *Кюстендил*. Кюстендил: Печатница на Бр. Дюлгерови [Dromuharski, G., 1900. *Kyustendil*. Kyustendil: Pechatnitsa na Br. Dyulgerovi].

Кожухаров, Б., 1940. *Д-р Йосиф П. Любенов* – Медицински преглед, кн.3, 202 [Kozhuharov, B., 1940. D-r Yosif P. Lyubenov – Meditsinski pregled, kn.3, 202].

Любенов, Й., 1881. *Сифилис и въобще венерическите болести*. София: Държавна печатница [Lyubenov, Y., 1881. *Sifilis i vaobshte venericheskite bolesti*. Sofiya: Darzhavna pechatnitsa].

Любенов, Й., 1890. *Моето възпоминание от Емен*, София: К. Т. Кушлев [Lyubenov, Y., 1890. *Moeto vaspominanie ot Emen*, Sofiya: K. T. Kushlev].

Любенов, Й., 1892, 1898. *Общедостъпна книга: Лекар за чововечески болки и лекуванието им*. Сливен: Българско знаме [Lyubenov, Y., 1892, 1898. *Obshtedostapna kniga: Lekar za chelovecheski bolki i lekuvaniето im*. Sliven: Balgarsko zname].

Любенов, Й., 1894. *От що се явяват заразителните болести и мерки за предпазване от тях*. София: Придворна печатница Б. Шимачек [Lyubenov, Y., 1894. *Ot shto se yavyavat zarazitelnite bolesti i merki za predpazvane ot tyah*. Sofiya: Pridvorna pechatnitsa B. Shimachek].

Любенов, Й., 1895. *Медицината преди 35 години в Кюстендил (лични спомени)* – Медицински сборник, бр.9–12, 772–784 [Lyubenov, Y., 1895. Meditsinata predi 35 godini v Kyustendil (lichni spomeni) – Meditsinski sbornik, br.9–12, 772–784].

Любенов, Й., 1898. *Пътни бележки и впечатления от XII медицински международен конгрес в Москва.* София: Ив. П. Даскалов [Lyubenov, Y., 1898. Patni belezhki i vpechatleniya ot XII meditsinski mezhdunaroden kongres v Moskva. Sofiya: Iv. P. Daskalov].

Любенов, Й., 1902. *Общедостъпна военна хигиена,* София: Костадин Чинков, 1902 [Lyubenov, Y., 1902. Obshtedostapna voenna higiena, Sofiya: Kostadin Chinkov, 1902].

Любенов, Й., 1907. *Спомени из военния ми живот.* София: Либерален Клуб [Lyubenov, Y., 1907. Spomeni iz voenniya mi zhivot. Sofiya: Liberalen Klub].

Николов, Г., 2011. *Български военен лекар - “Моето възпоминание от Емен”* – Литературен свят [Nikolov, G., 2011. Balgarski voenen lekar - “Moeto vaspominanie ot Emen” – Literaturen svyat]. Web. 20.06.2018. <https://literaturesviat.com/?p=27149>.

Петкова, М., 2011. *Възрожденската фамилия Лекарски тръгва от Кюстендил* – QUO VADIS, бр.7–8, 31 [Petkova, M., 2011. Vazrozhdenskata familiya Lekarski tragva ot Kyustendil – QUO VADIS, br.7–8, 31].

* * *

Любенов, Йосиф, Медицината преди 35 години в Кюстендил (лични спомени) – Медицински сборник, 1895, бр.9-12, с.772–784.

През 1860 г. в града Кюстендил имаше двама лекари: единият беше българин, а другия – грък; и двамата носеха названието *хекимбашии*. Първият беше български патриот и се наричаше Х., а вторият – гръцки патриот и се казваше Алексо. За произхождението на първия, както и затова, де беше свършил своята наука, за мнозина беше „тъмна вода в облацех“; обаче, някои уверяваха, че бил изучил медицината в Скопие при друг някой хекимин. Другият, Гъркът, беше родом от Янинско село в Загорите, наречено Франгадес, гдето се раждаха почти всичките билери и той беше по наследство хекимин. Понеже той се считаше в Кюстендил по онова време за светило на науката и се ползуваше с пълното доверие на турците, затова тука ще говоря за него по-подробно.

Алексо – хекиминът беше около 60-65 годишен, с нисък ръст, но здрав и пъргав. Лицето му беше червено, малко хемороидално, очите му живи, а косата бяла като сняг. Той носеше дълга шарена антерия, препасваше се с широк бял пояс, по средата на който стърчеше жълт пиринчен дивит. Върху антерията беше облечен с дълъг лесичен кожух, който по кроежа си приличаше на чувал от сукно. На дъното на чувала беше оставена една дупка за главата и две от страните за ръцете. Изобщо, дрехите му приличаха повече на калугерс-

ки, отколкото на мирски. Когато се намираше гологлав, без фес, при всичко, че антерията му беше доста шарена, но понеже постоянно държеше и дълги броеници, мнозина непознати го взимаха за духовно лице и често го титулираха „Ваше Преосвещенство“. Той беше върл гастроном и всякога намираше дълго разстоянието помежду на обеда и вечерята. Той имаше всичките си 32 зъба, които бяха в състояние да сдъвчат труда на 320 души. Неговото ходение беше важно и величествено. Когато подадеше някому ръка, като че благославяше. Никога не минаваше покрай черковата, без да свие трите пръста на дясната ръка и да отбележи кръст на тялото си. Всеки празник отиваше на черкова, стоеше до владишкия трон и палеше свещи все на привилигированите светци. Когато се даваше нафора, той беше първият след владиката, който си подаваше ръката пред попа. В къщата му имаше иконостас с всичките благовонни теняни и масла. Имаше дори масло от Божи гроб, което му беше донесла една млада самоковска калугерка. По онова време черквите се посещаваха и от младежите, в чийто календар не фигурираше богинята Венера, която днес за мнозина съставя всичката светиня. Алексо – хекиминът, с една дума беше верен на догмите на православната черкова. Всякога с благоговение изпълняваше всичките вънкашни и вътрешни длъжности на един истинен християнин. В едно само правеше изключение - при всичката негова набожност, виждаше се, че само душата му беше православна, а стомахът му – протестански, защото блажеше всичките пости; сряда и петък караше наред. Само на Разпети петък и Кръстовден постеше, а на обсечение глави Св. Йоана червено не ядеше. Всеки празник, подир черковен отпуск, големците се събираха у дома му, да разискват за благосъстоянието на града и да се допитват до него за много работи, защото той не беше само лекар, но и политическа личност. Турците за всичко го слушаха.

От това описание на хекимина виждате, че той беше на почит между всичките слоеве на обществото, имаше достъп навсякъде, ползуваше се с уважение и с леснина печелеше. Затова едничкото желание на баща ми беше да ме настани чирак при него. Но това не беше лесна работа. Дълго време обикаля той, дълго време се моли на тогова, оногова, но нищо не помагаше. „Как е възможно - отговаряше хекиминът на тези, които го молеха за мене – да предам занаята си и то на българин? Сетне какво ще правя? “ Най-после, не знаейки как, по молбата на моя сродник Д. П. Новков, обещах да ме приеме. Направиха се нужните условия, подписани от двете страни, известиха ми една заран да облека великденските дрехи и да бъда готов, защото щели да ме водят при хекимина. Добавиха още, да облека ония шаячни панталони, които бяха двойни на коленете, защото имало да се правят поклони и ми поръчаха, щом се явя пред хекимина, да направя три поклона, да му целуна ръка.

Като нагласихме така работата, отидохме при хекимина; направих три поклона и целунах ръка. По изричната заповед на хекимина донесох вода и

захванах вече занятието си. Това беше времето, когато встъпвах в 12-та си годишна възраст.

Условието ни, ако и незаверено от нотариуса, се изпълняваше буквално; поне колкото се отнасяше до мене – всичко вървеше по програма. Курсът на учението щеше да свърши за четири години, а на петата вече щях да дам едно угощение и да взема своята диплома.

Моето приемане в аптеката раздвижи целия град, особено роднините ми и частично домашните. Едни захваляваха на баща ми за сполуката, други казваха: „ачик-гъоз е копелето – ще успее да превземе занаята на хекимина!“.

А някои бабички си шушнеха: „язък за детето – магесник е проклетия билерин, ще го омагьоса“. Други лековерни мислеха, че понеже е остарял, хекиминът иска да остави наместник. Но онези, които разсъждаваха по-зряло, казваха: „лъже проклетникът, за да му слугува детето! Той за 20 години не е научил никого, та сега ли ще научи!“

И тъй, това ново събитие, подобно на което никога не бе забележвано в анализите на Кюстендилската хроника, даде материал за разговор през дълго време на цял град и аз бях героят на деня.

Друга беля: учениците от училището, моите другари, щом се научиха за това происшествие, пощръкляха. Понеже борбата между гърци и българи бе вече почната, а пък моят майстор, като грък, беше най-близък до гръцкия владика, то поради него почнаха ужасно да мразят и мене. При всяко заминаване през училището (пътят ми беше оттам), подсвирваха и ми казваха: „ето минава ипократ, ето дохожда хекимбашията“ и др.

Един ден бях решил да избягам от хекимина, та каквото ще да стане. Но, от друга страна, предвид светлото бъдеще, което ме очакваше, добрата кариера, добрата чест и пр., изоставих се от това намерение.

Нека най-напред да опиша дугена, който наричам аптека. Този дуген беше толкоз голям, щото ако се тъкулеше вътре едно магаре, опашката му щеше да остане отвън. На пръв поглед той приличаше много на налбантски дуген, защото по стените му висяха големи клещи, но в същото време имаше сита и хавани, които в налбантския дуген си нямат мястото. А понеже се намираха вътре и стъкла с лекарства, затова смело можеше да се каже, че това е аптека. Тази аптека беше четвъртита с две врати. Едните, парадни, служеха за влизане на болните, а другите – за изнасяне на непотребните неща и на примрелите от кръвопусането пациенти, което често се случваше. В аптеката имаше 6 полици и на тях бяха поставени 19 стъкла, които бяха запушени с кърпички, наместо с тапи и съдържаха масла, сиропи и тинктури. Маслата бяха от анасон, мента, дори имаше и заешка мас, масла от мравки и мишки. Сиропите бяха от шамски черници, от вишни, череши и пр. Освен стъклата в аптеката имаше и 10-15 газови тенекии, пълни с разни корени, листа и цветя. Такива бяха: липов цвят, мирвер, дулкамара, валериана, беладона, лай-лай-

кучка, трендафил, сена, кинкина, папавер и още някои. В пръстени гърнета имаше английска сол, горена магнезия и няколко екстракта.

Като аптечни принадлежности имаше по средата на аптеката една голяма маса, над която висяха от тавана големи везни, на които драмовете бяха от камънчета, тенекиени късчета и пшеничени зърна. До тях имаше и малки костени везни, които повече служеха за имервание на жълтици. Имаше и три шпатули, две половини от костени лъжици, които по-напред са служели за кусание хошав и една пилюлна машина. Като аптечни принадлежности имаше още една голяма дървена чутура, един железен хаван – оцърбен от едната страна, два фарфорови – и двата счупени; на единия късовеце залепени с червен восък и туткал, а на другия – изковани с тел. Имаше окачени на стената тенекиени джезвета за правение инфузии и декокти, две фунии, които от ръжда едвам се познаваха, че са от тенекия. Висяха още на стената и няколко сита за пресяване на лекарствата. Имаше и едно кръглесто огледало, каквото има по малките берберски дугени и което от едната страна увеличаваше.

Като хирургически инструменти на стената висяха 11 бръснача от разна големина, един скарификатор, 17 криви рога за пуцание на кръв, на които кожичките от смучение бяха полуизядени, 4 големи клистира, които можеха да служат повече във ветеринарна практика, отколкото в човеческа. Имаше две големи стъкла с пиявици, които бяха турени на прозорците, да гледат отвън и да привличат мющерии. Имаше и 5-6 жълти легена за пуцание на кръв и три тави за приготвление на лапи.

Забравих да кажа, че имаше и два големи пръстени къпа, в които всякога се намираще вода, варена с горчиви лекарства, каквито са: генциана, пелин и квасия. Тази вода често биваше пленясала, защото стоеше готова със седмици, но от нея пиеха всяка заран по една-две чаши всички ония, които искаха да се предпазят от някоя епидемия.

По средата на аптеката постоянно имаше окачени по 10 глави морски кромид (*Scilla maritima*) – от него се приготвяше *Oxymelle Scillitique*. Щом една глава се похарчеше, на мястото ѝ доставяха друга. Те служеха повече за украшение и на приходящите в аптеката болни се разправяше, че другаде в Турската империя такъв лук нямало! Само на нашия Ескулап се изпращало това лекарство от гръцкия цар – всяка година по няколко глави.

На източната стена имаше нещо като иконостас, гдето висяха три икони – едната на Св. Богородица, втората на Св. Пантелеймон, а третата на Св. Св. Козма и Дамян. На едната страна бяха залепени портретите на гръцкия крал и на няколко гръцки философи и воеводи, а навсякъде празното място беше изпълнено с фигури от цигарени книги и кутии. Но всичко това беше нацапано от мухите, тъй щото едва ли можеше да се различи един портрет от друг. На единия край на дугена, близо до вратата, бяха окачени на две чивии късове от стари панталони и гащи, които служеха както за процеждане на лекарствата, така и за избърсване на хаваните, чутурата и везните.

На едно издигнато място в дугена имаше подче, на което беше поствена рогозка и върху нея – полуоскубана агнешка кожа. Там, над един мангал сегеше хекиминът и спокойно и внимателно даваше своите разпореждания – като пълководец в боя, с пълна увереност на своите действия.

До аптеката имаше една готварница, в която влизаше светлина през един прозорец от нашата аптека. При отварянето на прозореца благовонната миризма от ястието привличаше изящния вкус на всичките гладни в аптеката, кучетата и всички домашни твари, а в замяна на това в кухнята се изпращаха разни приятни миризми на амоняк, асафоеида, алой и др.

В аптеката имаше едно малко долапче със стъкла – това беше библиотеката на хекимина. Тя се състоеше от 3-4 гръцки книги: една патология от Пирру, един вечен календар, една ръкописна рецептура, подвързана с дебели кори, оцапана и почерняла като попски требник, и един тефтер за събиране на вересиите.

Понеже рецептурната книга съставляваше основата на неговата медицина и ако се изгубеше тя, пропадеше всичкият му занаят, затова този долап се затваряше с два ключа. По едно време хекиминът се разболя и аз намерих сгоден случай да измъкна тази рецептура, скрих се в зимника, та 5 дена и 5 нощи през празното време писах додето успях да я препиша. Понеже тогава не разбирах всичките лекарства, затова преписвах с математическа точност дума по дума всичко, каквото беше написано. Дори и точките, що бяха нацапани от мухите не изоставих. По такъв начин усвоих всичката медицина. След това дадох преписа на баща ми, който го подвърза с дебели кори, обкова го в ъглите с жълта тенекия, както обковават Евангелията по селските черкви и го пазеше в дъното на съндъка между най-скъпоценните неща, заедно с няколко революционни български книги, пренесени скришом от Влашко. Сега малко се боях, ако хекиминът ме напъдеше.

В тази рецептура саморъчно беше записано от хекимина всяко лекарство, което е подействало, от кого е научено, кому е давано и колко е платено за него. Така например: цяр за учши, съставен от такива и такива лекарства, научен от владиката Захария, нищо неплатено за научаването му. Или – лекарство за главоболие, научено от баба Струма, заплатено 13 гроша и 30 пари и т.н. Имаше любими от него лекарства, които се състояха повечето от звучни названия. Например: „вземи индийски орех - 20 зърна (наместо в грамове лекарствата се измервах с пшеничени зърна), перуамски балсам - 10 зърна, смирненски афион - 3 зърна и халепска скамонея - 15 зърна“ и т.н. За много лекарства имаше писано например, „че това лекарство, дадено на Мехмед-ага, подействува изведнъж и усили половите му органи; заплатено от него 15 гроша и една татлия. С еди кое-си лекарство е излекувал кривия Цветан, който заплатил 5 гроша и 5 оки боб“.

За някои изобретени от него лекарства разправяше, че науката не била умела още да ги открие. Той хвалеше тези лекарства, че помагали за всякакви

възможни и невъзможни болести. Те помагали, ако се употребяват както вътрешно, така и външно с еднакъв успех; те пречиствали кръвта, укрепявали, хранели, възбуждали, поправяли, помагали за порастване и веселили душата.

Освен гореописаните наредби, в аптеката имаше тук-там по пръстения под изкопани дупки, та когато нямаше работа и когато хекиминът отсъствуваше, събирах децата, да играем на орехи. Един ден написах с терпентиново масло името си върху рецептурната маса и запалих маслото – едно, за да представя фокус пред децата, а друго – с горенето на маслото да се издълбае името ми на масата. Разбира се, трябваше да се остави нещо за спомен. Но в минутата, когато маслото гореше, дохожда хекиминът и с тоягата си ме накара да обиколя с магическа бързина масата три пъти. На панагон получих и една плесница.

Отпред на дугена, наместо фирма, беше нарисуван с различни бои хекиминът със своя национален костюм. В тази живопис имаше един недостатък – дивитът му не се различаваше, дивит ли е или пищов. Освен това, едното му ухо беше значително по-дълго от другото, но туй нищо не значеше, защото отдолу беше написано и името му, по което го познавах.

Хекиминът имаше определени часове за преглеждане на болни, след което си отиваше у дома, събличаше дрехите, седнаше със скръстени крака на миндера и от време на време изпускаше дим от дългия кехлибарен чибук, та образуваше цял облак в стаята. А седнеше ли да пише нещо, той държеше гъсченото си перо в зъбите и се напругаше на всичките си мислителни способности. По всяка вероятност, искаше да изсмуче из него някаква висока мисъл за напредъка на науката и да я повери на книгата.

В къщата му винаги владееше лирическа безредица. Мобилите в стаите бяха разхвърляни и под дървения му креват всякога се намираха разни стари обувки и немити филджани за кафе. На масата имаше свещник с догоряла свещ, дрехи, турени за чистене и при тях – четка, но това още не значеше, че дрехите са изчистени.

Хекиминът беше женен и като плод от женитбата имаше двама сина и две дъщери. При него живееше само синовете му. От тях единият беше намерил за по-душеспасително да се потурчи. Самата къща, в която живееше хекиминът, беше ниска и тясна, а уличните врати бяха толкоз малки, щото за да влезе човекът вътре, трябваше да се обърне на страна. Един ден умря готвачката му. За да я изнесем, принудихме се, да разтурим вратата и да съборим една част от стената.

Алексо беше ревностен любител на гръцката книжнина. Обчаше да прочита списанията на старите гърци. Сократ, Плутарх, Демостен не изизаха от устата му. Когато ми държеше лекции по гръцката литература, спирах дишането си и с възторг и благоговение внимавах да не изпусна нещо. „Гръцкият език е – казваше, ключ на всичките езици – който го изучава, става мъдър и добродетелен“. Колкото и да живееше на чужбина, той никога не преставаше

да мисли за своята родина и за своето мило село. Четеше постоянно гръцки вестници и любопитствуваше да знае, дали днес Макмахон е кихнал, дали Горчаков спокойно е прекарал нощта. Той беше изучил и зъбите на тогавашния гръцки карал Отона, а на народа между когото живееше и от когото печелеше, не беше още научил езика. В душевния му склад съществуваше поразителен контраст -много се сърдеше, но и лесно му се изпаряваше гневът. Той биваше понякога добър, наивен като дете, а друг път – жесток, хитър като дявол, според както биваше подръпвана струната на неговото колело на живота. Той беше доста влюбен в занаята си, а още повече в парите си. Таксата му за пушане на кръв беше: за едно общо кръвопущане до две очи – 5 гроша; за поставяние една клизма – 60 пари, за две – 100 пари; за едно слабително – един грош и т.н.

По онова време, като да върлуваше епидемия от народно здравие, та хората по-малко боледуваха. Тогава при всичко, че нямаше днешните улеснения за правение лекарства, то догдето се скълцаха някои корени, ръцете се олющваха от размесването на алоите, елеборът и др.; носовете ставаха като патлиджани, а пак болният прекарваше пневмония за 15-20 гроша. Ето за какво старите хора не могат да навикнат да плащат всяка докторска визита и за лекарствата – такса лаборум, отделна такса за конци, за печат, за етикет, за стъкла и пр. Те даже казват, „че и умирането тогава беше по-леко, защото нямаше такива формалности като днес, т.е. не им издаваха свидетелства, атестати, формулярни списъци, актове, без които днес не прибират човека и от онзи свят“. Старите казват още: „заболее ли някой от охтика, умираше по-скоро, защото животът му не се протакваше изкуствено за няколко време, за да зарази още стотини души“.

За трипер и сифилис не ставаше ни дума по онова време. Помня един турски офицерин, като минаваше през Кюстендил, дойде при хекина и между другото му разказа, че страда от сифилис. Като си излезе той, хекиминът ме накара три деня наред да мия с пясък аптеката. Дава ми и някаква светена вода, да напръскам аптеката навсякъде, гдето беше стъпил и се допирал офицеринът.

Хекиминът оперираше и катаракти, за което имаше специално направена един вид дълга чорапна игла.

Вакцинирането той извършваше от ръка на ръка. Когато нямаше ланцет със себе си, правеше тази операция и с трън.

Плащането обикновено ставаше през три месеца. Понеже събирането на вересиите се възлагаше на мене, за това интересно беше, когато тръгнах да изпълнявам тази си длъжност, събирах не само пари, но и всичко каквото да дяха – боб, печени сливи, ябълки, долни дрехи, па дори и сладки неща като рачел и татлии (повечето от турците). Затова с мене тръгваше и нарочно лице с торби, за да събира тези неща.

Когато хекиминът прегледваше болни, нямаше край на въпросите му. Той питаше болния на колко е години, де се е родил, кой го е кръстил, женен ли е, в черква ли се е венчал или у дома и пр.; гледаше езика му, броеше пулса, претегляше пикочта и изпражненията му, мереше носа му, броеше зъбите му и правеше други такива неща, които само неговата глава измъдруваше.

Уловеше ли болния на мястото на престъплението с някое запретиено ястие, с часове продължава уморителните обяснения – единият обвиняваше, а другият се оправдаваше. Той имаше още нахалността да бърка по джебове на болните, за да види, от какви ястия имаше остатъци. Той имаше и билиарска книга, в която гледаше за бъдещето на хората. Помня, че на всеки, комуто гледаше, казваше, че имал неприятели, и че една жена дохождала в къщата му уж за огън, но с тайна цел да прави магии. Прибавяше още: „благодарение, че си настъпил на онуй място с десния крак; ако беше с левия, щеше да останеш на място“. Тази книга хекиминът пазеше у дома си, та не успях да я препиша.

Дойдеше ли Априлий, захващаше се пречистванието на кръвта. Това пречиствание начеваше с даване лекарства за изкарване, едно подир друго няколко пъти наред. Захващаше се с английската сол и рициново масло и се свършваше с кротонтиглово масло. И когато се явеше в изпражненията малко кръв, което ставаше, разбира се, след 15-20 пъти отиване по нужда, тогава вече болният биваше сигурен, че му е пречистена кръвта.

Като настъпваше Май, захващаше се кръвопусцанието – било с обща кръв, било с пиявици, било с банки (рогове), под езика, по челото и т.н. – все за пречистване на кръвта. Операцията за пуцане на обща кръв ставаше по този начин – този на когото щеше да се пуца кръв, сядаше на едно ниско столче посред аптеката; ръкавът му се засукваше и аз се изпречвах пред него с един леген. Тогава хекиминът изваждаше един ширит, дотолкова нацапан, щото ако познаеше някой, какъв му е цветът, трябваше да му се даде награда. След това лекарят взимаше ланцета си, който от ръжда беше станал на зъбци, потъркваше няколко пъти на един камък и захващаше операцията. За ръждата докторът казваше, че била ползовита, защото в кръвта влизало желязо, което се давало за сила. Като мушнеше с ланцета в набъбналата вена, кръвта захващаше да тече. Тогава се даваше в ръката на пациента една тояга и се караше да движи пръстите си, като да брои пари или броеници, от което кръвта течеше по-свободно. Оставаше се да изтече толкова кръв, колкото се изискваше според цената. Когато пациентът примреше, хекиминът знаеше вече, че кръвопускането е подействувало, натискаше вената с памук и превръзваше ръката.

За пречистване на кръвта, както казахме, се туряха трвърде често и пиявици, особено на задника, тъй щото на онова време рядко можеше да се срещне лекуван човек, на когото задницата да не бе прошарена от пиявици.

Даваха се и вътрешни церове – пак за пречистване на кръвта. Такива бяха: симпурно цвете, крем-тартар, мътеница и др. Даваше се голяма свобода и

на дървениците – все пак за пречистване. Хекиминът казваше, че смучели само нечистата кръв.

Дойдеше ли есен, даваха се лекарства за сила и то повечето на половите органи. Тези лекарства се наричаха „куш-калдъран“. Тук влизаха всичките ароматически вещества: миск, ванилия, дарчин, индийски орех и други такива. Тези лекарства, направени на прах, се разбъркваха с мед и от тях се правеше маджун, с който се тъпчеше стомахът – повечето на бейовете и чорбаджийте. Тези лекарства обикновено нямаха такса, а се заплащаха повечето от жените на болните – с долни ризи или татлии. Стига да действуваша, те вече правеха добра кариера на хекимина и съставляваха гордостта на аптеката. Но на тези лекарства аз не гледах с добро око, защото повечето се състояха от твърди корени, които мъчно се кълцаха и ми олющваха ръцете. По едно време намерих и на това леснината – турях ги малко във фурната и те ставаха лесни за кълчане. Ама щели да изгорят и действието им щяло да се изгуби – това малко значение имаше за мене. Скоро, обаче, хекиминът почна да не ми доверява вече правението на такива лекарства. При правението на хапове често турях повече екстракт, отколкото трябваше, та наместо човешки хапове, излизаха конски. А за да не стане това, бях принуден да хвърлям под рецептурната маса част от приготвеното за хапове тесто. Това хекиминът беше открил, та често претърсваше с тоятата си сметта.

Във време на рамазан в аптеката дохождаха някои от бейовете, за да прекарат няколко от гладните си часове. Щом влезеше един, поздравляваше другите със „селям алейкум“ и сядаше на постланата овча кожа. Тези бейове повечето бяха с големи кореми, които захващаха по-голямата част от тялото им. Те седяха неподвижно с броеници в ръцете, умствените им органи дремеваха, а само пищеварителният им канал работеше, за да смеле изяденото през ноща. В техния умствен склад имаше събран малко материал за харчение, та разговорът им се състоеше в какво е било времето, кой хекимин по-хубави лекарства давал, на кого маджунът бил по-силен, колко оки масло донесъл Стоян, колко Иван и пр.

Доставението лекарства за аптеката ставаше все от околностите на града. Твърде рядко се случваше да се купят от странство. Дойдеше ли пролет, телянинът няколко дена по-рано разгласяваше, че тези дни хекимите ще събират лекарства за през цяла година. Затова заповядва се на населението да им дава пълно съдействие, да ги брани от кучета, да не им препятства в случай, че намерят за нужно да берат лекарства в някоя нива, ливада, градина или лозе, защото те се трудят за общ интерес. И ето, че съм нарамил две-три торби и тръгвам подир хекимина. Ний пристъпваме величествено и преминаваме тържествено през сред чаршията, за да ни видят всички. На полето напълвахме торбите със слезов цвят, трендафил, лай-лай-кучка, папавер и др. и по този начин приготвихме зимовище и потребните екстракти.

В пазарен ден аптеката беше пълна с мющерии: един си пуца кръв, друг си пуца пиявици, трети – клизма, четвърти взима слабително, на пети се приготвя лекарство. Тъй, щото от глъчка не се разбираше, кой како говори и зато ва хекиминът от своята висока катедра даваше разпорежданията си повече с пръсти. Например показвах отдалеч пациента и ескуалпът даваше с пръсти знака, колко пиявици да му се поставят или колко банки кръв да му се вземе. Плащанието в пазарен ден ставаше при вратата, дето имаше нарочно поставен сандък с прорязана от горе дупка за пуцание на парите.

Казахме, че в града Кюстендил имаше двама лекари – единият Х., а другият Алексо. И двамата имаха свои аптеки. Х., ако и да не се стремеше към слава, отбягваше поне безславието и в сравнение с Алексо беше богат, но със своята сиромашия. Колкото пари спечели отпосле, той ги даде за образованието на своите синове. Той беше един от главните дейци по освобождението ни от гърците. Не знам как, но двамата лекари не се спогаждаха никак. И единият, и другият на отстъпваше в нищо. Ако Х. си купеше за аптеката басмени шарени пердета, Алексо непременно щеше да направи своите свилени. Ако Алексо си купеше лисичен кожух, Х. без друго трябваше да купи астраханен. Ако Х. Си купеше кон за ходене по болни, Алексо щеше да си намери ат. На Благовещение, ако единият купеше една ока прясна риба, другият щеше да купи цели три оки. Търговците доста се ползуваха от тази вражда. Дохождаше работата до там, щото, ако единият дадеше за коремобол 3 капки ментово масло, другият щеше да даде 5 капки, тъй щото на вторий план влизаше в сметка здравието на хората. Ако единият минеше покрай аптеката на другия и видеше вътре много мющерии, той им хвърляше инквизиторски поглед. Случеше ли се, да се се намерят на консулто, което ставаше само в извънредни случаи, и там показвах един на друг своята антипатия. Ако единият седнеше на един стол, другият щеше да остави между себе си и него 3-4 празни стола. Ако единият отидеше при някой болен и видеше, че са взимани лекарства от другия, той изведнъж изменяваше лицето си, погледнеше стъклото с лекарството, погледнеше болния, па кажеше: „Това е чудо на природата, та болният е още жив!“. След това поръчваше да хвърлят скоро лекарството заедно със стъклото и да пазят да не се отрови с него някое добиче. И ако не изпълнеха веднага заповедта му, той сам взимаше ролята на действующе лице и хвърляше стъклото през прозореца. После изваждаше из джоба си една кутийка с хапове и даваше един на болния, да глътне. С това той искаше да покаже, че е върнал живота на болния. Най-после той прибавяше: „Ако бях закъснял още 10 минути, щяхте да имате работа с попа“. Разказвах, че един ден били показани и двамата при някой си болен за консулто и като хванали да разискват върху качеството и количеството на едно гърне пикоч, сбили се и единият успял да похлупи гърнето с пикочта на главата на другия, а с черепките на гърнето наранил и болния. Другият пък си отмъстил с бастуна, като ударил колегата си 5-6 пъти по главата. Най-после се събрали домашните, да отгърват

болния. Случай подобен донейде на този е имало, за съжаление, и помежду днешните наши колеги, за което ще имаме да поговорим друг път.

По онова време чорбаджиите даваха своите разпореждания и в черквите. За такива чорбаджии се считаха и двамата хекими. Ако единият от тях стоеше в черквата и оттам даваше на служащите в черковата своите разпореждания, другият обикаляше около черквата и забележеше ли, че някой ученик не слуша с благоговение това, що се чете в черквата, хващаше го за ухото и му казваше: „Слушай словото Божие, магаре дългоухо!“

Шарлатанията в медицината не се е практикувала само у нас. Тя се практикува и в много по-образованите народи и днес. Разказват, че преди 2–3 години във Виена станал следният случай. Един българин отишъл във Виена да се лекува от някаква си рана. Той се показал на един доктор, който като го прегледал, дал му нужните наставления. На излизане българинът се изкашлял, което дало на лекаря повод, да го върне назад. След като го изпитал, от кога има тази кашлица, дал му една картичка, с която му поръчал да отиде при едикой-си доктор, който бил специалист по гръдните болести, за да го прегледа. Българинът взел картичката и тръгнал. Щом болният излязъл на улицата, докторът веднага казал по телефона на другаря си, при когото пратил Българина, следните думи: „Изпращам ти една патка, на която оскубах няколко пера, но оставих и за тебе. Той ще дойде при тебе с моя картичка“. При това му съобщил подробно за болестта, от която страда. По този начин, щом българинът пристигнал с картичката, специалистът по по гръдните болести от един поглед само, без да го разпитва, разказал му, каква е болестта. Това дало повод на Българина да заключи, че този доктор е най-способният от всички, които са го виждали.

¹ Изследването е извършено в рамките на проект „Knowledge Exchange and Academic Cultures in the Humanities: Europe and the Black Sea Region, late 18th – 21st Centuries – KEAC-BSR“. Проектът е подкрепен от European Union's Horizon 2020 research and innovation programme с договор No 734645.